

XVIII-XIX ASRLARDA O'ZBEK XONLIKLARIDA KITOB SAVDOSI

Do'lanov Ne'matjon Ermamatovich
Namangan davlat universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: *Ushbu maqola XVIII-XIX asrlarda o'zbek xonliklaridagi kutubxonalar faoliyati, kitob savdosi, toshbosmalarning rivojlanish jarayoni haqida ma'lumot berilgan.*

Kalit so'zlar: *kitob, savdo, bozor, shahar, do'kon, kolleksiya, davlat.*

O'zbekiston hududining bir qator shaharlarida ko'p sonli va ba'zida katta-katta kitob bozorlarining bo'lganligi o'lkada kutubxonalar, sharq qo'lyozmalariga ega bo'lgan kolleksiyalar mavjud bo'lganligidan dalolat beradi. Bu kitob bozorlari o'zining chuqur ildizlari bilan uzoq tarixga borib taqaladi. Biz yuqorida VIII asrdayoq somoniylar davlatida ancha katta kitob bozorlari bo'lganligini qayd etib o'tgan edik. Undan keyingi asrlar Amir Temur va temuriylar, shayboniylar, ashtarxoniylar davrida ham kitoblar bilan savdo qilish to'xtagan emas. Vaqti-vaqti bilan kitob savdosi avj olib, goh tanazzulga uchrab turgan, bunga u yoki bu davlatning umumiy madaniy yuksalishi va hayot-faoliyati ta'sir qilgan.

Ayniqsa, XVIII asrning boshlaridan e'tiboran kitob savdosi keng avj olgan. Markaziy Osiyoda kitob savdosi bo'lmaydigan shaharlarni topish amri mahol edi. Faqat Yettisuv va Zakaspiy viloyatlarida kitob savdosi aytarli yo'lga qo'yilmagan. Buxoro shahri kitob bozorlarining ko'pligi bilan azaldan tanilib kelgan. Samarqandda ham, Farg'onada ham, Qarshida ham, boshqa shaharlarda ham bunchalik keng kitob bozorlari yo'q edi. Faqat Samarqand Temur va temuriylar davrida kitob bozorlarining ko'pligi jihatidan Buxoroga yaqinlashib olgan. O'sha vaqtlarda shahar siyosiy va madaniy jihatdan gullab -yashnadi, adabiyot, fan va san'at ravnaq topdi. Katta kitob bozorlarida hamisha qo'lyozmalar va bosma nashrlarni sotadigan maxsus qatorlar (rastayi kitob furushon) bo'lgan. Ana shu kitob rastalarida badiiy jihatdan yaxshi bezatilgan va miniatyura rasmlari bilan ziynatlangan eski qo'lyozmalarni, xilma-xil mazmundagi kitoblarni, Yaqin va O'rta sharqdagi turli mamlakatlardan olib kelingan asarlarni topish mumkin edi.

XIX asrdagi kitob bozorlari haqidagi ma'lumotlarni biz chet el yozuvchilari va sayohatchilarining, rus sharqshunos olimlari va O'rta Osiyo davlatlariga tashrif buyurgan boshqa shaxslarning esdaliklaridan bilib olamiz. Masalan, 1812-1813 yillarda O'rta Osiyo bo'ylab sayohat qilgan Mir Izzatullaning yozishicha, Buxoro shahrining markazida savdo inshootlari tevaragida ko'pgina kitobfurushlar savdo qilishgan ekan. Bu kitob bozoridagi savdo haqida venger sayohatchisi A. Vamberi ham hikoya ham qilgan. U O'rta Osiyoni Chor Rossiyasi bosib olishi arafasida bu yerda bo'lgan vaqtida maxsus kitob bozorlarini borib ko'rgan, bunday bozorlarning birida 26 ta do'koncha borligini hisoblab chiqqan. Kitoblarni ulgurji sotish karvonsaroylarning bevosita o'zida amalga oshirilgan. XIX asrning oxirida Toshkentdan tashqari Turkistondagi birorta ham shaharda Yevropacha tipdagi kitob do'koni bo'lmagan. Biroq, hatto general-gubernator poytaxtidagi Shvarsning kitob do'konchasidan turli eski-tuski kitoblarni xarid qilish mumkinligini «Toshkentda kitob savdosi» maqolasining muallifi ma'lum qilgan edi. [1]

Kitob savdosining keng avj olganligi qo'lyozmalarni ko'chirish sohasini ancha jonlantirdi, deb aytish mumkin. Turkistonda xizmat qilgan shtab maslahatchisi Bekchurin Xo'jandning madaniy hayotini tasvirlar ekan, «mahalliy madrasalarda qo'lyozma kitoblarni ko'chirish keng yo'lga qo'yilgan edi», deb yozadi. Uning ta'kidlashicha, sotish uchun qo'lyozmalarning ko'pchiligi

Buxorodan va Turkistonning boshqa shaharlaridan olib kelingan. Kitoblarni ko'chirib yozish sohasi ancha yuqori edi: ko'chiruvchilarning qog'ozga ko'chirilgan 16 sahifali matnning bahosi xatlarning chiroyli bo'lishiga qarab 50 tiyindan bir so'mgacha turardi. Bekchurinning fikricha, qo'lyozmalar ko'pgina xatolar bilan ko'chirilgan. Buning ustiga bu yerda yaxshi qog'oz navlari yo'q. Qo'qonda ishlab chiqariladigan «jondori» qog'oz bilan «Nim kabobi» qog'ozini dag'al va nosilliqlik edi. XIX asrning ikkinchi yarmida o'zbek adabiyoti tarixidagi katta voqea kitob chop etishning paydo bo'lishidir. Natijada kitob bozorlarida toshbosmada chop etilgan kitoblar ham sotiladigan bo'ldi. Ma'lumki, Markaziy Osiyo bosib olinmasdan oldin bu yerda bosmaxonalar bo'lmagandi, mahalliy kitob nashr etishning yuzaga kelishi o'lkadagi iqtisodiy va madaniy o'zgarishlarning natijasidir. Dastlabki bosmaxona bu yerda 1868 yilda Turkiston harbiy okrug shtabi huzurida ochildi. O'sha yili unda chop etilgan dastlabki asar rus olimi N.A. Seversevning kitobi bo'ldi, keyin rus va mahalliy tillarda kitoblar hamda gazetalar bosila boshladi. Shundan keyingi yillarda o'lkada bir qator davlat va xususiy bosmaxonalar paydo bo'ldi. Markaziy Osiyoda keng tarqalgan, ancha arzon va texnik jihatdan oddiy bo'lgan usul- kitob bosishning litografiya (toshbosma) usuli bo'ldi. 1874 yilda Xiva xoni Sayyid Muhammad Rahimxon II saroyida birinchi toshbosma bosmaxonasi ochildi. Dastlabki kitob bosuvchi Xorazmda tug'ilib o'sgan yosh turkman yigiti Otajon Abdalov bo'ldi. U 1873 yildan boshlab rus maktabida o'qidi, 1874-1878 yillarda Xiva xoni tomonidan ishlashga taklif qilingan eronlik Ibrohim Sultondan toshbosmada kitob bosish ishlarini o'rgandi. Ibrohim Sulton tomonidan tuzilgan «1871 yil taqvimini» o'zbek tilida chop etilgan deyarli birdan-bir bosma nashr bo'ldi, 1872- yilda u qaytadan bosildi. O'zbek bosma nashrining bu nodir yodgorligi Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasida saqlanmoqda.[2]

Toshbosma usulida nashr etilgan adabiyotlar nihoyatda xilma-xil bo'lib, ularning aksariyat qismi diniy mazmundagi kitoblardan iborat edi. Toshkentda o'zbek tilida bosilgan dastlabki toshbosma usulidagi kitob XVIII asrning taniqli o'zbek tasavvufchi shoiri So'fi Olloyorning «Kitob sabot ul-ojizin» (Ojizlarning qat'iyati) asari edi. Xivadagi toshbosmada 1880 -yilda Alisher Navoiyning mashhur «Xamsa» asari chop etildi. Ana shu yillarda Munis Xorazmiyning «Devoni Munis» va «Devoni Rojii» asarlari va boshqa bir qator kitoblar dunyo yuzini ko'rdi. Bu kitoblar sotuvga chiqarilmasdan xonning yaqinlari, tashrif buyurgan elchilar va savdogarlar o'rtasida tarqatildi. XIX asr oxiri XX asrning boshlarida Toshkentda ham toshbosma usulida kitoblar nashr etish birmuncha avj oldi, bu ish bilan kamida yettita bosmaxona shug'ullandi. Ana shunday toshbosma korxonalaridan biri va eng kattasi 1907 yilda ochildigan G'ulom Hasan Orifjonov bosmaxonasi bo'ldi. Dastlabki yillarda asosan, tasavvufiy adabiyotlar bosilgan. Shuni ham aytish kerakki, XX asrning boshlarida sharqning mumtoz badiiy adabiyoti vakillarining asarlari kamroq bosilardi. Shunga qaramasdan mahalliy tillarda bosma asarlarning paydo bo'lishi o'lkaning madaniy taraqqiyotida olg'a tashlangan katta odim edi.[3]

Turkiston o'lkasida noshirchilik kitob bozorining o'zgarishiga jiddiy ta'sir qildi. Qo'lyozma asarlar birmuncha kamaydi, lekin shunga qaramay ular kitob bozorida asosiy manbalardan biri bo'lib qolaverdi. Kitob bozorlariga qo'lyozmalar xususiy kutubxonalardan kelib tushar, ayniqsa, ularning egalari vafot etgandan keyin shunday bo'lardi. Bunday vorissiz qolgan kutubxonalar yoki ularning nodon vorislari qo'lyozmalarni olib-sotarlariga arzimagan pulga sotib ketishardi. Anchagina qo'lyozma asarlar Turkiya, Eron va Qozon, Hindistondan (Bombey) kelib turardi. Qo'lyozmalarni xarid qiluvchilar asosan mahalliy aholi orasidan chiqqan bilimdon kishilar, kelgindi rus olimlari va boshqa kishilar bo'lgan. Xorijlik olib-sotarlar-antikvar firmalarning agentlari, xususan, afg'onlar, eroniylar va armanlar ko'plab kitoblarni xarid qilishardi. Ular Buxoroda va O'rta Osiyoning boshqa shaharlarida uzoq vaqt yashab, ko'proq qimmatbaho, miniatyura rasmlar bilan bezatilgan qo'lyozmalarni xarid qilishar, vatanlariga qaytib borganlaridan keyin ularni ancha yuqori narxlarda sotishardi. Qo'lyozmalarni nafaqat xususiy shaxslar, shu bilan birga ko'pincha kutubxonalar ham sotib olardi. XIX asrning oxiri XX asrning

boshlarida Markaziy Osiyoga xorijiy olimlar tez-tez kelib turishgan. Ularni ilmiy jamiyatlar Sharq qo'lyozmalarini xarid qilish uchun yuborishgan. 1902 yilda V. L. Vyatkin afsuslanib bunday deb yozgan edi: «Qo'lyozmalar tobora kamayib bormoqda ularni xorijiy kutubxonalar va shaxslar uchun xarid qilishmoqda». V. L. Vyatkin eski qo'lyozmalarni rus olimlari ham, O'rta Osiyo xalqlari yozma yodgorliklarini mahalliy qadrllovchilar va ishqibozlari ham muhofaza qilish va qidirib topish sohasidagi ishlarni keng avj oldirib yuborishlarini qattiq turib talab qilgan. Rossiya Akademiyasi, O'rta Osiyo muzeyining direktori K. G. Zaleman ham bu qo'lyozmalarni yaqin kelgusida har xil xorijiy olib sotarlar tomonidan olib ketilishi mumkin, hozircha ular o'zlarining agentlari orqali miniatyurali qo'lyozmalarni sotib olmoqdalar, deb ta'kidlagan edi.

Adabiyotlar ro'yhati

1. Oxunjonov E. Vatan kutubxonachiligi tarixi T: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2004. –B. 25.
2. Qosimova O. O'zbekiston kutubxonachilik tarixi; -T. O'qituvchi, 1992. –B. 74.
3. Umarov A. Mamlakat kutubxonachiligi islohotlat yo'lida: muammo va ychimlar Sentral Azoya-2006: Fan, ta'li, madaniyat va biznes sohalarida internet va kutubxona-axborot resurslaridan foydalanish: Konfirensiya materiallari. –Urganch –Xiva, 2006. –B. 10.